

Պրոֆ. Հ. Գյուլի-Դեմիսյան

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՄՈՏ

Հայ պատմության ամենակարևոր շրջաններից մեկում ծավալեց խաչատուր Աբովյանն իր գրական ստեղծագործությունը և մանկավարժական գործունեությունը։ Այդ այն տարիներին էր, երբ ռուսական տիրապետությունը նոր էին պատմության գերկը նետվել հայ ժողովրդի մասնաշաղկապ կոտորածները, մերկապարանոց կողոպուտն ու բռնաբարությունը, երբ հայ ժողովրդի հիշողության մեջ դեռ թարմ էին պարսկական լծի դաժան պայմանները, երբ նրա ականջին դեռ հնչում էին անցած օրերի սարգարան, խանական խժոժությունների՝ օգնության կանչող զոհերի աղեկտուր ձայները։ Այդ տարիներին սկսվեց կովկասահայ ժողովրդի ընդգրկումը համառուսական հասարակական-տնտեսական կյանքի ոլորտի մեջ, նրա պատմական վիճակի՝ անխզելի կապերով միացումը ռուս մեծ ժողովրդի պատմական բախտի հետ։ Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ անդրկովկասյան հասարակական նոր փոխհարաբերությունների առաջացման նախադրյալների ֆոնի վրա գծագրվում էին պատմական անհրաժեշտություններ, տեղի ունեցող հայ ազգության կազմավորման շրջանակները։ Պատմական այս իրադարձության մեջ հայ հասարակական միտքը, հայ գրականությունն ստանում էին նոր ազդեցություն, արտահայտում նոր բովանդակություն, խմբվում ու հասունանում էին նոր խնդիրներ, ձևավորվում նոր գաղափարներ, վերագնահատվում էին պատմական անցյալի արժեքները, առաջադրվում ուղենիշերի փոփոխում։

Իդեոլոգիայի բնագավառում տեղի ունեցող փոփոխություններն իրենց վրա չէին կրում հախուռն թափով դրսևորված քննադատության կնիք, բարձր չէր հասարակական գործունեության որակը—չափազանց փոքրածիվ էին այն մարդիկ, որոնք ձգտում էին ըմբռնել հայ ժողովրդի նոր պահանջները և աշխատում՝ ձևակերպել նրա պայքարի ազդանշանները։ Հետևողական չէին իրենց աշխարհայացքի մեջ, հանդուգն չէին գաղափարական մարտի այդ զգուշավոր գրողակերպները, անցյալի ծանր բեռն ամբողջությամբ չէին ձգել դեռ իրենց ուսերից։ Շատ էր հետամնաց ու խեղճ հայ իրականությունը, շատ էր ծեծկվել դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը, որ միանգամից՝ աննկուն կամքի, անհողորդ համոզումների, արմատական մտածողության տեղ զինակիրներ հանդես բերեր։

Հնին կառչած, նորին թշնամաբար վերաբերվող մութ ուժերին հակադրվելու տրամադրություններ ունեցող այս փոքրածիվ շերտի մարտիկներն մեջ պայծառ աստղի պես փայլում էր Աբովյանը, որն ամենից հարա-

զատորեն էր խոսում հայ ժողովրդի սրտից, ամենից սրտառու էր դուրս նրա վերքերը, ամենից խիզախորեն քարոզում նրա անելիքները: Իր բոլոր թերու-թյուններով հանդերձ, նա ամենից ցայտուն արտահայտեց ժամանակի ոգին, ամենից խորը փորեց հնի արժանները և ամենից հեռու նեւեղ իր հայացքը: Եվ ռուսական լուսավոր մտքին հաղորդակից եղած՝ իր ժամանակակից ներքի մեջ նա ամենից ճիշտ ըմբռնեց կազմավորվող հայ ազգի ժողովրդական մասսաների դեմոկրատական հրամայականը և իր կարճատև ու արգասավոր գործունեությունը նվիրեց այդ հրամայականի իրականացմանը: Հայ ժողովրդին դար ու փոսերից, կեռմաններ տվող արահետներից դեպի պատմության լայն ուղին առաջնորդելը կյանքից նրա ուշքն ու միտքը: Ոգևորված ու հափշտակված իր նպատակով՝ նա փուշ ու տատասկի հանդիպեց միայն, քամեց դառնություն բաժակը, մինչև գերկզմանի դուռը հավատարիմ մնալով իր անշեղ սիրուն: Այդ սերը, որ վառում էր նրա սիրտը սրբազան հրով և հրահրում գենքը վայր չգնել անհավասար պայքարում, ուղղված էր հայ ազգին: Ազգին էր հառած մեծ հայրենասերի հայացքը, ազգի երջանկությունն էր նվիրված նրա մտածողությունը, ազգին օգտակար լինելու ցանկությունը էր շնչում նրա կուրծքը:

Ո՛չ երկաթ ապրիլն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշիլն՝ անխ՝ իմ խնայածը:
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը զալ ազգիս:

Այսպես է դրել նա իր մասին միանգամայն ճիշտ ու անկեղծորեն: Արժանի հայ ազգը՝ կարիքից ու հարվածներից կքած, քրտնաթոր հայ ժողովուրդն էր: Նրան էր ուղղում նա իր բողոքուն խոսքը, իր սերն ու դուրգուրանքը, նրա վերածնունդի մասին էր մտահոգվում, նրա համար ստեղծագործում, նրա մանուկների դաստիարակության գործով զբաղվում:

Առաջին շեշտված դեմոկրատն է նա մեր նոր գրականության մեջ: Ազգի կազմավորման սկզբնական շրջանում նա դեռ խիստ շերտավորված վերաբերմունք չուներ դեպի հայ ազգի՝ իրենց շահերով տարբեր հատվածները, նրա մոտ հաճախ նույնացած են ազգն ու ժողովուրդը, բայց և այնպես նա չէր թաքցնում իր ատելությունն ու զգվածքը դեպի սևսիրտ, խավարապաշտ վեղարավորները, դեպի անակալեզ, ցածրուղի հայ չինովնիկները, դեպի իրենց ոսկու վրա դողացող ու փող կուտակելը կյանքի իմաստը համարող հայ վաճառականները:

Միայն ժողովրդական աշուղի շուրջը բոլորող, նրա հմայքին ենթարկվող մարդկանց համար էր նա բաց արել իր լեզուն, նրանց էր հայտնում իր սրտի մեջ կուտակված վիշտն ու բերկրանքը, ցավերն ու հույսը—«Թող ինձ այսուհետև սպեռ կանչեն. լեշուս բաց ա էլե՛լ՝ իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ: Թող՝ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբայրի համար զրի, ես, քո կորած, շվարած որդին՝ քեզ համար»:

Ժողովրդի գավաին է իր սիրելի հերոսը, ժողովրդի առաքելությունները—նրա կորոնն ու թափը, ազատասիրությունն ու հայրենասիրությունը—մարմնավորող քանաքեռցի քաջ երիտասարդ Աղասին: Նրան և իր ընկերներին է իր հիշողության մեջ զարթեցնում, երբ աշուղ դարձած՝ հայ ժողովրդի վերքի ու հույսի մասին է պատմում—«Վերջը իմ ջլվան Աղասին

միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենն էլ ուղղում էին՝ որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ մեծ մարդիկ էին, շատն էլ գեռ հլա սաղ սալամաթ՝ փառք աստուծո, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի» — ասում էր նա վշտոտ ու սիրող սրտով: Սիրելով իր ժողովրդին, Աբովյանը սիրում էր և հայրենիքը, որի հմայքի տակ էր գտնվում ինքը դեռ իր մանկության օրերից: Սրտի ամենանուրբ թելերով էր նա կապված հայ հայրենիքի հետ, նրա համար չկար ավելի բարձր արժեք, քան դարերի ընթացքում խեղճացած, որբացած իր հայրենիքի ազատությունը: Նա բուռն սեր էր տածում դեպի այն երկիրը, որտեղ հնչում էին հայ ժողովրդի վշտահար երգերը, որտեղ տանջվել և իրենց մահկանացուն էին կնքել իր պապերը: Նրա մտքում հազար ու մի պատկերներ էին առաջանում իր երկրի բարձր սարերը, արագահոս գետակները, երվներանգ ծաղիկները դիտելիս: Հայրենիքի ամեն մի հուշարձանը նրա գիտակցության մեջ զարթեցնում էր անցած դարերի խուռներամ հիշատակներ, ավերակ քաղաքներն ու դյուղերը, նախահայրերի հերոսականությունն ու անփառունակ վախճանը:

Ոչ էջմիածնի խեղդող մթնոլորտից ազատագրվելու տենչը հրահրեց նրան թողնել հայրենիքը և ոչ էլ իր համար բարեկեցիկ վիճակ ստեղծելու ցանկությունը դրդեց նրան բաժանվել իր ծնողներից և ուղևորվել դեպի Դուրպատ: Հայրենասիրական զգացումը, իր ժողովրդին օգտակար լինելու ձրգտումը մղեց նրան դեպի հեռու հորիզոնները:

Թե ինչպե՞ս պիտի արտահայտվեր այդ օգտակար լինելը, ինքն էլ դեռ պարզ չէր պատկերացնում, ոչ իր անելիքների հստակ ծրագիրն էր կազմել, ոչ իր սովորելիքի բովանդակության բնույթն էր պարզել: Նրա հայրենասիրության տիրապետող շեշտը դեռ զգացմունքային էր, դեպի իր ժողովուրդն ունեցած վերաբերմունքի մոտիվը՝ հուզական:

Պոկված՝ հայրենի երկրի արմատից, նա հմբախի ավերին հալումաշ էր լինում կարոտից, նրա աչքի առաջ ամենուրեք Մասիսն ու Արագածն էին կանգնած, նրա ականջին Զանգվի վշտոցն էր հարատև հնչում:

Տնոր իմ հոգիս, հետդ տնոր,
էս խոր ձորումն մի՞ թողար
Ինձ, որ էրվիմ, խորովիմ,
Ղարիր երկրում մնամ օտար—

այսպես էր նա մորմոքված սրտով, բորբոքված կարոտով դիմում իր՝ մտքի երևակայությամբ ստեղծած սիրուհուն, կամ, ավելի շուտ, իր համապարփակ սիրո առաքկա հայրենիքին: Այդ անշեջ սերն իր սրտում, Աբովյանը տարիներ անցկացրեց Դուրպատում, գիտելիքներ ձեռք բերեց, սովորվեց երոպական լուսավոր գաղափարներով: Դուրպատյան տարիները նրա հայրենասիրությունը գիտակցական դարձրին, պատմականությամբ գունավորեցին: Նրա զգացմունքներն ու հույզերն ավելի խորացան, մարդկայնությամբ համակվեցին: Նրան հաջողվեց խոշոր չափերով պատռել միջնադարականության թաղանթը և ասիական հետամնաց երկրի լուսավորականության իր ծրագրի ուրվագիծը կազմել:

«Ղարիր» երկրում երկար չմնաց Աբովյանը, նա շտապեց վերադառնալ

իր ծվատված ու տանջված հայրենիքը, խավարի մեջ ընկած իր ժողովրդի ցավերն ամոքելու: Մեծ հայրենասերը գերագույն ճիգեր լարեց բարձրացնելու այդ ժողովրդի գիտակցությունը, ներշնչելու կորովության ու արժանապատվության զգացում:

Լավատես էր նա, ոգևորված: Հայ ազգը տվյալներ ունի վերածնվելու համար, նրա մեջ ներհում են ստեղծագործական մեծ ուժեր, ամբարված են քաղաքակրթվելու հնարավորություններ: Ստեղծենք նրա համար նպաստավոր պայմաններ, և նա կյանքի կկոչի իր մեջ թմրած կարողությունները: Այսպես էր նա եռանդ հաղորդում ու աշխատանքի հրավիրում հայ ժողովրդի բարեկամներին:

Իր բուռն սիրո մղումով հիացմունքի ու ոգևորության մեջ ընկած՝ նա մերթ ընդ մերթ խախտում է ազգասիրության չափի զգացումը, դուրս գալիս փաստարկման սահմաններից և խտացնելով գույները՝ հայ ժողովրդին վերագրում այնպիսի հատկանիշներ, որոնք չեն կարող վավերացվել պատմական կյանքի տվյալներով: Այդ այդպես լինելով հանդերձ, մեր լուսավորիչը չափազանց հեռու էր իր սիրած ժողովրդին ֆետիշ դարձնելուց, նրան լավ հայտնի էին իր ժողովրդի արատներն ու թերությունները—նա և՛ դրվատում է, և՛ քննադատում, խարազանում:

Նրա սիրտը մղկտում էր ժողովրդի տխուր վիճակի համար, հուսադրելու և մխիթարելու նպատակով ռոմանտիկական չափազանցությունների էր գիմում, սակայն երբեք հայ մեսիականության գաղափար չէր արծարծում, ազգային սնապարծ սահմանափակվածության մտայնությունը տուրք չէր տալիս, ոչ էլ ազգային եսասիրության մոտիֆներ հնչեցնում:

Խանդավառ զգացմունքներով փարած իր հարազատ ժողովրդին, անիծելով նրա դառն վիճակը, մեծ ժողովրդասերը ոչ մի թշնամանքի, ոչ մի ատելության տրամադրություն չէր հրահրում դեպի այլ ժողովուրդները: Խորը վշտով ու ցասումով նա նկարագրում է հայ ժողովրդի կրած տանջանքներն ու խոշտանգումները, որ նրան պատճառում էին զանազան սարդարներ ու խաներ, բեկեր ու մոլլաններ: Դեպի աշխատավոր թուրք ժողովուրդը նա ներողամիտ էր՝ գիտակցելով, որ նա չէր այդ խժեղությունների բուն հեղինակը, որ նա գործիք էր այդ խաների ու մոլլանների՝ ձեռին, որոնք թունավորում էին նրա միտքն ու զգացմունքը՝ զարթեցնելով նրա մեջ և ընթացք տալով կործանարար ու ջարդարար ցանկություններ՝ իր հայ հարեւանի վերաբերմամբ: Նա ատելություն ու զզվանք էր տածում դեպի ցարական քաղաքականության գարշելի ներկայացուցիչները, դեպի հայ ժողովրդի թշնամիները՝ զանազան մեծ ու փոքր աստիճան ունեցող Բլավացիները, բայց միաժամանակ անհուն երախտագիտությամբ և խոր համակրանքով էր հիշատակում ռուս մեծ ժողովրդին, որի զավակների արյան գնով հայ ժողովուրդն ազատագրվեց պարսկական հյուժիչ լծից: Նա հատուկ շեշտով նշում ու վեր էր հանում այլ ժողովուրդների զավակների այն հատկությունները, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորում էին նրանց մարդկայնական տրամադրություններն ու գործողությունները, դեպի օտարն ունեցած կարեկցությունն ու գուրբ: Առաջ քաշելով մարդկայնությունը բնորոշող հատկությունները, որոնք կապակցում էին ժողովուրդներին իրար հետ՝ Աբովյանը բոլորովին էլ չէր ձգտում քարոզելու անգույն ու անհյուսիս աշխարհաքաղաքիություն և ոչ էլ համոզում էր, որ մի ժողովուրդ պետք է

ենթարկվի մյուսին: Ընդհակառակը, ժողովուրդների ուշադրությունը հրավիրելով նրանց կապակցող ընդհանուր մարդկային վրա, նա ցույց էր տալիս, որ այդ ընդհանուրն իր լիակատար, ամբողջական արտահայտությունը կարող է ստանալ, երբ այն կոնկրետացնող առանձին ժողովուրդները հնարավորություն ունենան անկաշկանդ ու փարթամորեն զարգացնելու իրենց կուլտուրան, ծավալելու իրենց ստեղծագործական ուժերը:

Մարդկությունը նրա համար մի գորշ մասսա չէ, որի մեջ կորչում են իր մասերի կոնկրետ դիմանկարները, համահարթվում տարբեր հատվածների բազմազանությունը, հայ լուսավորիչը մարդկությունը համարում է ծաղիկների մի փունջ, որի մեջ ամեն մի ծաղիկ իր տեղն ունի գլաված, և ոչ ոք չի կարող ասել, որ սա լավ է, նա վատ, քանի որ նրանց տարբերությունն է կազմում այդ փնջի ներդաշնակ ամբողջականությունը: Նա ջերմ կողմնակից է ազգերի անհատական դեմքի պահպանման: Համաշխարհային պատմության բնմի վրա ամեն մի ազգ հանդես պիտի դա իր տվյալներով, որոնք հարստացնում են մարդկությունը, օժանդակում նրա առաջադիմությունը, ամեն մի ազգ պիտի աշխատի պահպանել իր անհատական դեմքի հատկանիշները, պետք է սիրի, գուրգուրի իր խնկական արժեքները:— «Ասենք ըլբյուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հավին (խոխորին), սիրամարգին աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան տալիս: Միթե վարդին տեսնողը՝ մանիշակին չի սիրի: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ՝ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի փոխի: Միթե քլբյուլի լսողը՝ կանարեյկին էլ չի պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցր ա, ամա հացի տեղը երբ կըռնի»—հուզված փաստարկում էր նա:

Ժողովուրդը վառ պետք է պահի իր ստեղծագործության ջանք, կյանքի կոչի այն բոլորը, ինչ նրան հնարավորություն է տալիս պահպանելու իր դեմքը և զարգացնելու իր արժեքները հոգևոր մարդկության, քանի որ խնկական ազգային ստեղծագործ ուժի արդյունքը մնում է ոչ թե միայն մի ազգի սահմանների մեջ պարփակված, այլ դառնում է համայն մարդկության սեփականություն—այս միտքն էր պաշտպանում Արուստանը:

Նա ձգտում էր, որ հայ ժողովուրդը գիտակցի իր արժեքների իմաստը, իր սիրող սրտի ամբողջ ուժը նա լարում էր, որ հայ նոր սերունդը բարձր պահի հայրենասիրության գրոշը և սպասարկի իր ժողովրդի շահերին: Ամեն մի մարդ պետք է սիրի իր ազգը: Ազգն է, որ մեզ մարդ է դարձնում, մայրական կաթով է սնվում մանուկը և մեծանում, ազգը գթոտ մայր է, որ հոգս է տանում մեզ համար, նրա հոգևոր սննդով ենք մենք կերակրվում, նրա մատուցած հյութերն են, որ հասունացնում են մեր միտքը, մեր զգացմունքները: Մեր ամեն ինչով մենք պարտական ենք մեր ազգին—մենք պետք է պահենք-պահպանենք՝ մեր բոլոր ուժերը տրամադրենք նրան, որ նա ծաղիկ, ճոխանա: Առանց մեր ազգի՝ կկորչեն մեր բոլոր ստեղծագործական, շինարար, ինքնուրույն ուժերը, կթառամին մեր սրտի ծաղիկները, կխամրեն մեր մտքի պտուղները—այսպես էր ուսուցում Արուստան իր հայրենակիցներին՝ հայ ազգի կազմավորման մանկական շրջանում, երբ ազգային ինքնագիտակցության արթնացումն առաջնահերթ անելիք էր: Արուստանը նրանցից չէր, որոնք ցանկանում էին կազմավորվող ազգի մեջ՝ ժողովրդի վրա խնամակալություն ունենալ, օգտագործել նրան իրենց նեղ շահերին:

ծառայեցնելու նպատակով, նա դրոշակակիրն էր այն հոսանքի, որը հենվում էր ժողովրդի վրա, ցանկանում էր ժողովրդի միջոցով իրագործել պատմական անհրաժեշտությունները թելադրվող ազգային մտքի զարթոնքի դժվարին խնդիրը: Նրա հույսն ու ապավինը հայ ժողովուրդն էր. ժողովրդի մեջ թաքնված տաղանդն էր գովերգում նա, ժողովրդի ստեղծագործ ընդունակություններով ու տվյալներով հիանում, ժողովրդին հորդորում, նրան գործի կոչում, վերածնվելու խրախուսում: Ամեն ինչ ժողովրդի համար, ժողովրդի միջոցով—այս էր նրա նշանաբանը:

Արժվանի «Վերքը» հայրենասիրության անմահ կոթող է: Հայ ժողովրդի պատմության նշանակալից շրջաններից մեկի այդ էպոպեան, ժողովրդի կյանքի այդ հանրագիտարանը՝ «սինկրետիկ» արվեստի մի յուրօրինակ ստեղծագործություն է: «Վերքը» և՛ էպոս է, և՛ քնարերգություն, և՛ պատմություն է, և՛ ազգագրություն, և՛ պատմափիլիսոփայություն է, և՛ հրապարակախոսություն: Այդ բոլոր տարրերը հավաքված են մի հանգույցի մեջ, բոլորի միջով թափանցում է ընդհանուր հայտարարի բերող մի խնդիր՝ հայ ժողովրդի պաշտպանության և ազատագրության խնդիրը: Այս խնդրի լուծման մեջ է ի հայտ գալիս Արժվանն իր ամբողջ հասակով, սա է նրա անսպառ ոգևորության աղբյուրը, նրա ստեղծագործության պափոսը:

Մեծ հայրենասերը մարգարեական շնչով նախագուշացումներ է անում, բոցավառ քարոզչի ոգևորությամբ հորդորներ կարգում, բանաստեղծական բարձրաթիվ ալյունով ողբում ու հուսադրում, երբ իր ժողովրդի անցյալի ողբերգական վիճակն է նկարագրում, նրա հերոս զավակների անհավասար պայքարն է գովերգում, երբ այդ ժողովրդի ծանր հարվածներից ընկճված, բայց երբեք չմեռած հոգու մասին է խոսում, նրա գալիք օրերի հեռանկարների, ակնկալությունների մասին հայտարարություններ անում: Նա ողբում է հայ ժողովրդի անցյալի դառն վիճակը, սակայն գլխին մոխիր չի ցանում, փակուղու առաջ չի կանգնում, չի հուսահատվում—կազմավորվող ազգի, ժողովրդի երգիչը վհատության մեջ ընկնել չէր կարող—այլ պատմական վերլնթացի ուղին էր ցույց տալիս: Պայծառ լավատեսությամբ ու հաղթանակի զգացումով է տոգորված «Վերքը»: Մ'վ հեռավոր օրերի, ուժման տիկական շղարշի տակ արթնացած վերհուշերը, և՛ մոտիկ անցյալի սիրելի դեմքերի, շոինդ ու շառաչի վերակենդանացումը, և՛ իր հուշականությամբ համակած խորհրդածությունները «Վերք»-ի մեջ—այդ բոլորը նվիրված են այն գործոններին, որոնք հայ ժողովրդի պաշտպանության, ազատագրման, վերածնության խմորանյութը պիտի կազմեն:

Սակայն պատմական անցյալն ըմբռնելու, ապագան հաստատուն հիմքերի վրա կռելու համար անհրաժեշտ էր ծանոթանալ այն արգելափակներին, խոչընդոտներին, որոնք ջգրված էին հայ ժողովրդի առաջ և վերափոխված պահպանում էին իրենց գոյությունը: Նրանք էին, որ հնարավորություն չտվին հայ ժողովրդին ազատ շունչ առնելու, անհաշտ պայքար մղելու իր վերելքը, իր ուժերի միասնությունն ապահովելու և իր արժանավոր տեղը գրավելու այլ ժողովուրդների շարքում—այսպես է մտածում մեծ հայրենասերը, այդ արգելափակներն էին զբաղեցնում նրա միտքը, նրանց փոխադարձ կապի հարցը, նրանք հաղթահարելու իրական միջոցների ստիպման հնարավորությունը և այդ միջոցները պատմական նոր իրադրության մեջ կիրառելու խնդիրները—ահա Արժվանի ստեղծագործության կիսակետը:

Խոչնչն էր ջլատում հայ ժողովրդի դիմադրական ուժը և դատապարտում նրան պարսկա-թյուրքական դաժան տիրապետության կապանքների մեջ լլկված մնալու: Խնչիս հենթարկվելով անվերջ հալածանքների ու տանջանքների՝ այդ ժողովուրդը մասսայորեն ծառս չեղավ իր կեղեքիչների դեմ: Խոչ միջոցների նա պետք է դիմեր իրեն խեղդող լուծը դեն շարտելու համար: Այս հարցերի պատասխաններն են, որ սկզբից մինչև վերջն օղակում են «Վերքը» և որոշում նրա նպատակաւացութեան բնույթը: Մեծ հայրենասերն իրեն հուզող այս հարցերը լուծելու համար նշում է մի շարք պատճառներ և նրանց հետևանքներին վերադրում հայ ժողովրդի անցյալի անմխիթար իրականութիւնը: Իր դժբախտ վիճակի համար ամենից քիչ մենք իրավունք ունենք մեղադրելու բուն ժողովրդին, նա իր մեջ պարփակում էր հոգեկան բարձր կարողութիւններ, առաքինի հատկութիւններ, որոնք անհրաժեշտ էր գրեթե և ընթացքի մեջ դնել: Ժողովրդի գիտակցութեան մեջ շատ քիչ էին հանդես գալիս սլաքարի գաղափարներ սերմանող, նրան ըմբոստացման հրավիրող զեկավարներ—այս է Աբովյանի կարծիքը: Նա աչքաթող չի անում պատմութեան ընթացքում կուտակված հոռի հատկութիւնների այն բեռը, որ ծանրանում էր հայ ժողովրդի վրա—այն, որ դարերի ընթացքում ստացած հարվածներից ծովեց հայ ժողովրդի ողնաշարը, սմբեց նրա խիզախութեան ոգին, թուլացավ կորոյն ու թափը: Շատ են եղել հայերի մեջ—ասում է Աբովյանը—այնպիսի տղամարդիկ, որոնք չէին հանդուրժում թշնամու ծանր լուծը և իրենց վարքագծով երկյուղ ու վախ էին ներշնչում: Մեծ հայրենասերը հատուկ նպատակադրութեամբ փնտրում է պատմութեան ընդերքում անհայտ մնացած այդ քաջերին, հպարտանում է նրանցով և գովերգում նրանց խիզախութիւնը: Սակայն, դժբախտութիւնն այն էր—ցույց է տալիս նա—որ ժողովուրդը սիրելով այդպիսիներին, նրանց չէր ընդօրինակում, նրանց հետևից չէր գնում: Նրա սիրելի հերոսը՝ ժողովրդի զավակ Աղասին՝ իր համագլուղացիներից հիմնականում տարբերվում էր նրանով, որ ընտելացած էր զենք գործածելու մեջ և տեղը եկած ժամանակ կարողանում էր այդ զենքն ուղղել հայ ժողովրդի թշնամիների դեմ: Աղասին մեն մենակ դիմադարձ է լինում դժբախտ Թագուհուն առևանգող ֆառաշներին, իսկ ժողովուրդը, որ կցանկանաւ ազատել աղջկան՝ ոչխարների հոտի պես փախչում է ֆառաշի մի սպառնալի շարժումից և միայն ախ ու վախով արտահայտում իր կարեկցութիւնը: Աղասին այն կարծիքն էր բաժանում, թե լավ է մեռնել կանգնած, քան թե ապրել ծնկաչոք, իսկ իր համագլուղացիները նրան համբերութիւն, ստրկամտութիւն են քարոզում, ինչ գնով էլ ուզում է լինի, գլուխ պահել սովորեցնում:

Բավական չէր, որ թշնամին իր մշտական հարվածներով բթացնում էր հայ ժողովրդի ազատասիրական ոգին. հայ եկեղեցին, քրիստոնեական կրօնն էլ իրենց հերթին կրակի վրա յուղ էին ածում, ավելի էին ամրապնդում ստրկամտութիւնն ու թուլամորթութիւնը—ցույց է տալիս Աբովյանը: Քրիստոնեութեան ազդեցութեան տակ հայ ժողովուրդը մոռացութեան տվեց զենքի հարգը, մահացու մեղք համարեց պայքարի մեջ արյուն թափելը: Իզուր չէ, որ նա Աղասուն նկարագրում է որպես ուսույական զգացմունքային կրօնի հայկական տարբերակի մի ներկայացուցչի դերում, Աղասին չի ընդունում քրիստոնեական հեզութիւնն ու խոնարհութիւնը դարձնում արյամբ է հատուցում: Միայն այն վայրերի հայերն էին թշնամուն

վախ ներշնչում, որոնք այս ու այն չափով գերծ էին մնացել հայ եկեղեցու բթացնող ազդեցությունից—ասում էր Աբովյանը: «Փամբակու, Լոռվա, Ղարաբաղու, Մշու, Բայազդի հայերը՝ սարում, չորում մեծանալով, շատ տերտերի ու ժամի ձեն չսելով՝ մինչև էսօր էլ իրանց սովորության հետ՝ էն քաջ սղամարդության հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախնիքը: Ու տեղն ընկած վախտը՝ էլ ավետարանի ու վարդապետի խոսք նրանց չէր վախացնում՝ թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան...»—այս գնահատականն է տալիս եկեղեցուն նա, որը հայ իրականության ողորմելի պայմանների մեջ տապալկվելով չկարողացավ եկեղեցականության հետևողական քննադատի դերում հանդես գալ:

Հայ ժողովրդի՝ իր ծանր լուծն անմոռունչ տանելու մեջ պոկաս դեր չի խաղացել և այն հանգամանքը, որ ժամանակի ընթացքում նա մոռացություն տվեց պապերից ժառանգություն մնացած քաջակորով ավանդները, կորցրեց պատմական հուշարձանների իմաստն ըմբռնելու կարողությունը: Որտեղ որ ժողովուրդը դեռևս ուզեց լուծել էր անցյալի հոյակապ բեկորներով, որտեղ նրա աչքի առաջ վերակենդանանում էին հինավուրց քաջամարտիկները, այնտեղ նա պահպանում էր իր առնականությունը և հասկանում թշնամուն դիմադրելու անհրաժեշտությունը—խորհրդածում է Աբովյանը:

Լոռեցի Հովակիմը մի հսկայամարմին հերոս է, նրա քաջությունը սահման չունի, նրա մի ձայնն իսկ ահ ու դողի մեջ էր գցում թշնամիներին: Ո՛րտեղ ձեռք բերին այս հովակիմներն իրենց զովելի հատկությունը: Նրանք բնության որդիներ են, ասում է Աբովյանը, սովորած նրա պայմաններին, մեծացած բարձր սարերի, խոր ձորերի մի երկրում, որտեղ ամեն քայլափոխում անխուսափելի է կռիվը ավազակների, հրոսակների հետ: Բնության հարվածներին ընտելացած՝ անընդհատ կռիվների մեջ էր ամրապնդվում նրանց հոգին, ծայր առնում նրանց քաջարի սովորությունները: Կար մի ուրիշ հանգամանք ևս, որը թելադրում էր նրանց վիզ չծռել զարկողի առաջ—«Ա՛խ՝ Թնչ տեղ են կենում» որ էսպես չանեն, էս սիրտը չունենան: Վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել՝ թե հայք էլ վաղ թաղավորություն ունեին, որ կամ չհավատալին, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տանել: Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառաժ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան նրանց համար կենդանի վկա ու պատմագիր: Աբովյանի գործունեությունը զարկ էր տալիս հայ ազգի կազմավորման զարգացմանը՝ դեմոկրատական հիմքով: Այս կապակցությամբ նա հայ ժողովրդի լուսավորությունը համարում էր բացառիկ նշանակություն ունեցող մի գործ: Ամեն մի հայրենասերի սրբազան պարտականությունն է մասնակցել ժողովրդին լուսավոր գաղափարներով կրթելու, վերածնելու պատասխանատու աշխատանքին: Այդ նպատակն իրագործելու համար առաջին հերթին հարկավոր է հայ ժողովրդին մատակարարել համապատասխան գրականություն՝ նրան միանգամայն մատչելի լեզվով—այս էր Աբովյանի լուսավորական ծրագրի կորիզը: Աբովյանը մի սոսկական կուլտուրտրեզեր չէր, որն առաջադրել էր իրեն օգտակար գիտելիքներ տարածել ժողովրդի մեջ, նրա ձգտումների շրջանակներն անհամեմատ ավելի լայն էին, նրա լուսավորական ծրագրի էականը—դա հայ

ժողովրդի քաղաքական գիտակցության բարձրացումն էր, հասարակական նոր ստեղծված պայմանների մեջ նրան իր պաշտպանության զենքերի նշանակությունն ըմբռնել տալն էր: Մեծ ժողովրդասերը պատրանքներ չէր ստեղծում, հեշտ հաղթանակներ չէր ակնկալում և ոչ էլ վհատվում դժվարությունների հանդեպ: Նա լավատես էր ապագայի նկատմամբ, գիտեր, որ հայ ժողովուրդը ծառավ է լուսավորության, որ նրա միտքը մի խոսքի դաշտ է՝ լի մոլախոտերով, որոնք անհրաժեշտ է ոչնչացնել և սերմել կենդանի, ազնիվ գաղափարներ: Նա հավատացած էր, որ այդ գաղափարներն առատ պտուղներ կտան: Լուսավորեցեք ժողովրդին՝ այն ժամանակ նա կըհասկանա իր անելիքները, արագ քայլերով առաջ կգնա—սա էր Արուսյանի համոզմունքը: Նա զայրույթով ու հեզմանքով է հերքում այն մարդկանց, որոնք կարծում էին, թե հայ ժողովուրդը բնավ էլ սեր չունի դեպի գիրն ու գրականությունը և գերադասում է քարացած մնալ տգիտության մեջ: «Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս՝ թե մեր ազգը ուսումնասիրող չի, կարգալը նրա համար գիրն չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարգալ չսիրող ազգը միպենսոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռն ձեռ էր ման ածում»—արձանագրում էր Արուսյանն իր տեսածն ու գիտածը: Այսպես էր հայ ժողովրդի կրթական վիճակը ռուսական տիրապետության առաջին տասնամյակում, երբ Լեւոնգի ու Հերզերի մտքի աղբյուրից իր ծառավը հագեցրած Արուսյանն առաջ նետվեց որպես բարենորոգիչ, պայքարի ղրոշ բարձրացնելով հայ հասարակության բոլոր խավարամիտ, հետադիմական ուժերի դեմ:

Լուսավորության բացակայությունն էլ ավելի մեծ չափերով էր խոցում հայ ժողովրդին պարսկա-թյուրքական անարդ իշխանության սև տարիներին: Անծայր խավարի մեջ էր նա թափառում, չգիտակցելով, որ ստրկական վիճակն անպատիվ ու խայտառակ է—սրտի ցավով հայտարարում էր Արուսյանը: Աղասին Անիի մոտ ազատել էր մի խումբ թյուրքահայերի, որոնց պարսիկները տանում էին ծախելու: Նա հորդորում է այդ հայերին չվերադառնալ իրենց երկիրը, այլ մնալ Անիում և ռուսական հովանու տակ նոր կյանք սկսել: Սակայն, Աղասու հայրենասիրական քարոզների հանդեպ անդրդվելի են մնում այդ մարդիկ, նրանք ձգտում են վերադառնալ իրենց բնակավայրը, որ ստրկության մեջ շարունակեն քարշ տալ իրենց կյանքը:

Ինչո՞ւ այսքան անգիտակից են այս մարդիկ, ի՞նչն է նրանց գրաստի դրության հասցրել. ո՞ւմ է հարկավոր մեղադրել այս զարհուրելի հետամնացության համար՝ սրտմտորեն հարց է տալիս իրեն Աղասի-Արուսյանը: Ինչո՞ւ թանձր խավար է պատել նրանց սրտերը, ազատ կյանք վարելու զգացումը մեռել նրանց մեջ: Լուսավորություն, լուսավորություն, ահա թե ի՞նչ է պակասում նրանց—պատասխանում է իր հարցին մեծ հայրենասերը: Ոչ ոք չի փորձել բաց անել նրանց աչքերը, լույսի ոչ մի ճառագայթ չի թափանցել նրանց խավար մտքի մեջ, ստրուկ էին ծնվել, ստրուկ ապրել և չեն հասկացել, որ իրենց վիճակն անպատվաբեր, արդահատելի է: Ա՛խ, եթե նրանց սիրտը պայծառացած լիներ, եթե նրանց բթացնող մշուշը ցրված—մտածում է Արուսյանը: Խորը վշտով, անծայր կարոտով ու սիրող սրտի հանդիմանությամբ նա Աղասու բերանն է դնում իր սրտի արյունով զրած այս տողերը—«...վայ էն էրեխին, վայ էն ազգին, որ աչքը էնպես գողում բաց

կանի, որ լսի տեղ խավար կտեսնի: Աչքը բաց դուզ ճամփեն կթողա, քարեքար կընգնի: Վայ էն ազգին՝ որ բնական օրենքը կթողա, անբնականին կհետևի, որ էնպես խրատ տվող չի ունենալ, որ նրան հոգի տա և ոչ հոգին էլ հանի: Յարար որ լավ կարգացող էր էլել, երեխեքանց ջուկ, ժողովրդին ջուկ՝ գիշեր ցերեկ խրատ էր տվել, կարգացրել, լուսավորել էր, հիմիկ մեր ազգը է՞ս հալին կըլեր, է՞ստեղ կընգներ: Սարի հայվանն էլ մեզանից լավ ա ապրում, հարամուց, ֆորսկանից յա փախչում, յա վրա թոչում, կտրատում, գլուխը պահում: Ժախ բունն էլ որ քանդում ենք, ջժվժում, թևին գլխին ա տնում: Մենք ծախ դդար էլ չկանք, որ մեր բունը պահենք»:

Արովյանը, որպես լուսավորիչ, առաջադրում է բնական օրենքի սկզբունքը. արհեստական օրենքը բթացրել է ժողովրդին, նա պետք է հետևի բնության ձայնին՝ նման կենդանիների, որոնք թշնամուց պաշտպանվում են բոլոր հնարավոր միջոցներով: Մեր լուսավորիչը գիտե, որ մարդը կենդանի չէ, որ նա օժտված է բարձր գիտակցականությամբ և պետք է իր պաշտպանությունը կազմակերպի բանականության միջոցներով: Բանականությունը մեզ ասում է, որ չկա ավելի անպատվաբեր, նվաստացուցիչ վիճակ, քան անարգ թշնամու ծանր լծի տակ խոնարհվելը, իրեն կաշկանդող շղթան ջախջախելու ձգտում չունենալը: Հերոս է նա, ով գիտակցաբար է կատարում իր պարտականությունը ժողովրդի հանդեպ և զենքը ձեռին պաշտպանում նրան թշնամու հարձակումներից: Փառք ու պատիվ այն հերոսին, որ իր կյանքը չի խնայում ժողովրդի սրբազան իրավունքները նվաճելու գործում: այդ դոհողությունն ապարդյուն չի կորչում, նա ոգևորում է ընկճվածներին և մարտը շարունակելու տրամադրություն ստեղծում, նա գալիք հաղթանակի երաշխիք է դառնում: Բայց վայ նրան, ով փախչում է կովի գաշտից իր ողորմելի կաշին փրկելու համար, ամոթ այն երկչոտին, որի աչքի առաջ հռչակում են իր սիրելիներին, իսկ ինքը չի դիմադրում դահիճներին: Այդպիսիները, եթե չեն հասկանում իրենց կատարած գործի նողկալիությունը, արժանի են խորը խղճահարության, բայց նրանք կորած չեն, նրանց գեռ հնարավոր է վերափոխել, ենթարկվելով հերոսին, նրանք իրենք էլ կարող են հերոսանալ: Բայց եթե երկչոտը գիտակցում է իր վարմունքի գարշելիությունը և աշխատում է այն արդարացնել զանազան ողորմելի փաստարկներով, ապա նա դավաճան է՝ արժանի արհամարհանքի ու զզվանքի: այսպես էր մտածում մեծ հայրենասեր Արովյանը:

Ըմբոստ էր նրա հոգին, խիզախ՝ նրա սիրտը, անսահման՝ նրա սերը դեպի իր տանջված ժողովուրդը, արծիվ էր նա ցանկանում դարձնել այդ ժողովրդի զավակներին, մեծ սխրագործությունների, ազգային արժանապատվության զգացում ներշնչել նրանց: Անհաշտ կռիվ էր քարոզում ժողովրդին կեղեքողների դեմ, զգոնության հրավիրում և զենքը միշտ պատրաստ պահելու ու միաբանված՝ ընդհանուր ուժերով թշնամուն հարվածելու քարոզ կարգում:

Լացախառն ձայնով, բայց և խրոխտ հպարտությամբ պատմելով խըրդարաքիլիսեցիներին՝ Հասան խանի հրոսակներին ցույց տված դիմադրության դրվագները, անմահացնելով կռվող հերոսներին, նկարագրելով կոտորածի քստմեցուցիչ տեսարանները՝ Արովյանը նախազգուշացման շեփոր է փչում և անեղ պայքարի հրահանգներ տալիս, հավիտենական անեծքով խաբանում մորթեպաշտներին, երկչոտներին, թուլամորթներին—«Բայց վայ ձեր

օրին, ձեր օղլուշաղին, թե դուք կենդանի կանդնիք՝ ձեր աչքով տեսնիք սիրելյաց տանջանքն՝ մղկտալով. ձեռներդ խաչած՝ ձեր դռը ծեծելով հող տաք ձեր գլխին, թաղեք ձեր որդին, ձեր սիրտը հանողին, կյանքը քանդողին եսիր դառնաք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք ու ձեր հողի վրա դուք մատաղ ըլիք, ձեր աշխարքումը էսպես դուք մաշվիք ու դեռ սիրտ չանեք, դուք չմիաբանիք, մեկ օր էս սուր, թուրն, էս կրակն ու բոցը, էս պղինձն, շամբուրն, էս վառ հնոցը դուք ձեր թշնամուն միշտ հազիր չապահեք, նրան դուք չէրեք, նրան չկոտորեք, ձեր ազգն, աշխարքը դուք ազատ չանեք ու էսպես թշվառ, տարաբախա մնաք»:

Որքան Արովյանը մահու չափ ատում էր պարսկական լուծը, այնքան հուզմունքով լի երախտագիտությամբ էր վերաբերվում դեպի ռուս կառավարությունն ու ռուս ժողովուրդը: Չէ՞ որ դեռ մանուկ հասակից նա տեսավ, թե ինչպես հայ ժողովուրդն անձկալիորեն սպասում էր ռուս հաղթական դուրքի երևալուն, որի հետ նա կապակցում էր իր ազատագրման իրականացումը: Չէ՞ որ իր երիտասարդության օրերին նա ականատես եղավ, թե ինչպիսի խանդավառությամբ հայ երիտասարդության քաջամարտիկները գեներ ձեռին աջակցում էին ռուս զորքի առաջադիմանը և իրենց արյունը թափելով մասնակցում հայրենիքի ազատագրման գործին:

Պատմական այդ օրերին հայ ժողովուրդի համար միևնույն էր, թե ինչ աստիճան, ինչ դիրք ունեին այն ռուս մարդիկ, որոնք հեռավոր Ռուսաստանից հասել էին Արարատյան երկիրը: Թե ցարական զենեակները և թե զինվորական համազգեստ հագած ռուս կորովի դյուղացիները հավասար չափով սիրելի էին նրան, տարբերություն չէր գտնում նրանց մեջ, նա տեսնում էր միայն ազատարար ռուսին: Արովյանն իր ժողովուրդի երախտապարտության բուռն զգացմունքների, նրա սրտում կուտակված կարոտի, նրա ուրախության, նրա ազատման հառաչանքի հարազատ արտահայտիչն էր: Հայ ժողովուրդի ծոցում մեծացած, նրա վշտին և ուրախությանը մասնակից նա այդ ժողովուրդի մտայնությամբ ու բառերով ձևակերպեց նրա կյանքի մեջ տեղի ունեցած շրջադարձային փոփոխությունը: Նա խանդավառ սիրով հարեց ռուսականությանը, հիացմունքով ու գոհունակությամբ պատմեց ռուս զորքի՝ Հայաստան մուտք գործելու մասին—«Օրհնվի էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարը մտավ, ու զզլբաշի անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաջած օրերը մտքներս բերենք ու ռսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեղ ռուս թագավորի հզոր, աստվածահաստատ ձեռի տակը բերեց»—ոգևորված դիմում էր նա իր հայրենակիցներին:

Մեծ հայրենասերի զլուխը պառլյտ էր գալիս ուրախությունից, նրա աչքերի առաջ ծավալվում էին հրապուրիչ հեռանկարներ: Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր շահերի, սարդարների, խանների չընդհատվող վայրագություններին, նա ոչնչանում էր ֆիզիկապես, լրկվում բարոյապես, բթանում մտավորապես: Արովյանն այս բոլորին իրազեկ էր, շատ անգամ էր դիտել, թե ինչպես հայ ժողովուրդի գովակները հոշոտվում էին վայրագ թշնամիների կողմից, թե ինչպես դերում էին անպաշտպան հայ շինականներին և քշում որպես անասունների ծախելու համար, թե ինչպես աղջիկներին խլում էին իրենց մայրերի գրկից և քաշում

աարդարների հարեմները: Վերհիշելով այդ տխուր ժամանակները, հայ ժողովրդի անօգնական, որք վիճակը՝ նա թախիծով ու գառնությամբ բացականչում էր՝

Վայ է՛ն աղգին՝ որ աշխարքումս անտեր ա,

Վայ է՛ն երկրին՝ որ թշնամու գերի ա,

Վայ է՛ն խալխին՝ որ ինքն իր կյանքն, աշխարքը

Զի՛ պահպանիլ, ու հարամու ձեռ կտա:

Անցան տարիներ—հայ ժողովուրդն ազատագրված էր պարսկական հրի ու սրի կարգերից, այժմ նա ապրում էր նոր, ավելի տանելի պայմանների մեջ, նրան այլևս ֆիզիկական բնաջնջման վտանգ չէր սպառնում, նա ներգրավված էր ավելի կանոնավորված գործառնություններ ունեցող մի պետության կողմից: Արևմտյան այժմ չէր առաջադրում իր հայրենակիցներին՝ ոչ մի զոհողության առաջ կանգ չառնելով՝ ղենքի ու ժով պաշտպանել իրենց կյանքն ու պատիվը, նա հիմա հղանում էր հայ ժողովրդին ևրոպական լուսավոր գաղափարների ոգով դաստիարակելու ծրագիրը:

Հայ ժողովուրդն ազատագրվեց պարսկական անարդ լծից, այժմ նա պիտի թոթափի իր վրա ծանրացող միջնադարյան խավարի լուծը, հազար ու մի նախապաշարունները, տգիտություն սերմանող սխոլաստիկան, միտք բթացնող տերտերականությունը: Այդ բոլորը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է ժողովրդի ձեռը տալ այնպիսի զրքեր, որոնք կարողանային բարձրացնել նրա գիտակցությունը, լուսավոր մտքեր քարոզելին, նրան թարմ գիտելիքներ մատակարարելին: Անհրաժեշտ է նրան ծանոթացնել կատարելագործված տեխնիկայի նվաճումներին, նոր արհեստներ սովորեցնել, նրա մատաղ սերնդի համար նոր տիպի դպրոցներ կազմակերպել—այսպես էր գրում Արևմտյան իր լուսավորականության դրոշակի վրա:

Մեծ լուսավորիչը խորապես գիտակցում էր, որ իր ծրագիրը հաջողությամբ կենսագործելու ամենաանհրաժեշտ նախապայմանը—դա ժողովրդին հասկանալի լեզվի հաղթանակի ապահովումն է, քանի որ այդ լեզուն է նրան լուսավորելու գլխավոր գործիքը, նրա մտքերին ու զգացմունքներին նոր բովանդակություն հաղորդելու ղենքը:

Արևմտյանին րարեբախտություն չէր տրված ամբողջովին դուրս գալու իր միջավայրի նեղ շրջանակներից, շատ էին հետամնաց նրա ժամանակաշրջանի հայ հասարակական հարաբերությունները, թանձր խավարը դեռ չէր չքացել մեր հայրենիքից: Անցյալի թաթը ճնշում էր և մեր մեծ լուսավորչին, նրա աջն ու ահյակը սերտաճվում էին իրար: Խոսելով նոր կադմավորվող հայ ազգության ղեմքի պահպանման ամենակարևոր գործոնների մասին, նա առաջ է քաշում լեզուն, սակայն միաժամանակ կառչում է և հավատին: Բայց և այնպես հավասար արժեք չունին լեզուն ու հավատը դրպատյան դպրոցն անցած Արևմտյանի համար—նախապատվությունը նա տալիս է լեզվին, նրա արժեքն է վեր հանում, նրան հավատարիմ մնալու նշանակությունը շեշտում: Պարզ, անպաճույճ համեմատություններով, միաժամանակ հորդուն հուզականությամբ նա աշխատում էր հայ ժողովրդին սիրելի դարձնել իր լեզուն—«Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն որ չըլի, մարդ ինչի՞ նման կըլի: Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզունն ա ու եսվատը... ինչ քաղցր, պատվական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մոր

կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անուշ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք ուրիշին տանք, ուրիշը կարելի ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին: Էն էլ ա մեր միտքը չի պետք է ընկնի»:

Պորապես դիտակցելով ժամանակի պահանջը, մեր նոր գրականության ռահվիրան՝ վառված հայրենասիրական անշեջ կրակով՝ ամենից շատ նպաստեց իր սիրած ժողովրդի լեզվի հաղթանակին: Սակայն նա, ի հակադրության իր ժամանակի կեղծ, հետադիմական լեզվապաշտների, դեմ չէր արտահայտվում հայ երիտասարդության՝ օտար լեզուներ սովորելուն, նա ամենից շատ էր խրախուսում ու աջակցում իր աշակերտներին զբաղվելու օտար լեզուներով, կատարելագործվելու նրանց մեջ: Միայն թե նախադրությանցում էր իր երիտասարդ բարեկամներին, որ նրանք, հրապուրվելով օտար լեզուների բարեմասնություններով՝ չմոռանան իրենց մայրենի լեզուն կամ ժողովրդի հետ խոսելիս, նրա համար պրեկիս՝ օտար բառերով չծանրաբեռնեն իրենց խոսքը, խառնաշփոթ, անհասկանալի, տգեղ լեզու չգործածեն, այլ ուշադրություն դարձնեն լեզվի մաքրության վրա—«Դու քո լեզուն, որ իստակ խոսաս, լինչ ֆուս ունի, հենց գիտում ես, խելքդ ձեռիցդ կառնեն, թե սովորած իմաստությունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ տերություն սիրտն ես ուզում շահիլ»—այսպես էր դիմում նա իր ժամանակի այն հայ ինտելիգենտներին, որոնց խոսակցական լեզուն ոչ թե հայերենն էր, այլ մի ինչ-որ զարհուրելի խուժողուժ շիլափլավ:

Գորովագին սիրով, հայրական խրատով աշխատում էր նա հայ երիտասարդների մեջ ստեղծագործական կրակ վառել, ազգային հպարտության զգացում զարթեցնել, փառքի հասնելու ձգտում առաջացնել—«Բաս չե՞ք ուզիլ, որ դուք էլ գրքեր գրեք, ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգի թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ...: Բաս ձեր սիրտը չի ուզիլ՝ որ դուք էլ ոտանավոր գրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, որ այլազգք իմանան՝ թե մեր միջումն էլ ա էլիլ երեւիլի դրող ու մեր լեզուն դհա ավելի սիրեն»—ոգևորված դիմում է Արսլանը: Է՛լ ավելի է ոգեշնչվում նա, ենթադրելով, որ ցարական կառավարությունը ոչ միայն արգելքներ չի հարուցի հայ ժողովրդի առաջ իր լեզուն, իր գրականությունը դարգացնելու գործում, այլև կաջակցի նրան—«Բարեխնամ տերությունը երբ կուզի՝ որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ճեր են էսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս»—ասում էր նա իր «Վերք»-ում:

Պայքարելով աշխարհաբարի հաղթանակի, նրա կատարելագործման, ճշխացման համար, Արսլանը միաժամանակ բացառիկ ուշադրություն էր դարձնում ողու լեզվի վրա և այն նույնքան անհրաժեշտ համարում հայ ժողովրդի համար, որքան հայերենը: Հայ ժողովուրդը բախտավորվեց մտնելով ողու պետության հովանու տակ, հայ մարդիկ հնարավորություն ունեն մասնակցելու պետական կյանքին, հաղորդակից լինելու ողուական բարձր կուլտուրայի բարիքներին: Ռուսաց լեզուն պետական լեզու է, միաժամանակ նա ողուական բաղմանկողմանի կուլտուրայի արտահայտման ամենակարևոր միջոցն է: Հայ ժողովուրդն իր պահանջները կարող է բավարարել, իր առաջ դրած խնդիրները լուծել առաջին հերթին ծանոթանալով ողուաց լեզվին և

օգտագործելով այն—այս դրույթներով էր մոտենում Արուստանը՝ պետական լեզվին տիրապետելու անհրաժեշտությունը շեշտելիս:

Արուստանի գրական-հասարակական գործունեությունը բնորոշվում է ընդհանուր գծերով այն հատկանիշներով, որոնք հասուկ էին գերմանական լուսավորիչներին, միայն թե այս վերջիններն աշխատում էին արդեն կազմավորված գերմանական ազգի համար, իսկ Արուստանը գործ ուներ հայ իրականության խոսքին դաշտի հետ, որի վրա գեո-նոր-նոր էր սկսում կազմավորվել հայ ազգությունը: Չափազանց անբարենպաստ էր նրա ժամանակի հայ իրականությունը՝ ռեոլուցիոն գաղափարախոսության սերմերն ընդունելու և ծիրեր արձակելու համար: Արուստանը մեկն էր այն գեոնկրատ ինտելիգենտներից, որոնք կարծում էին, թե ցարիզմը կաջակցի հայ ժողովրդին իր կյանքի պայմանները բարեկարգելու մեջ:

Իրականությունը հետզհետե փշրեց մեծ լուսավորչի հույսերը, ցնդեցրեց նրա քաղաքական պատրանքները, նրա աչքերը բացվում էին ցարիզմի դադունթային քաղաքականության «գեղեցիկություններից»: 40-ական թվականներին հիասթափության որդն սկսեց կրծել նրա լավատեսությունը լի սիրտը: Թոմանտիկ Արուստանի մտայնության և իրականության ծայրերը հեռանում էին իրարից: Նա ընկնում էր անելանելի վիճակի մեջ, սկսվում էր նրա կյանքի վերջին՝ ողբերգական շրջանը: Նա կորցնում էր իր հեռանկարները, նրա պայծառ հայացքը պղտորվում էր: Իր միջավայրի թշվառության, իր մեջ խորացած քաղաքական դրույթների հետևանքով նա չկարողացավ ելք գտնել ստեղծված դրույթներից: Միայն մի հակադասություն էր միջոցով կարող էր նա փոխել իր ուղենիշերը, վերանայել իր արժեքները—այդ նրան չհաջողվեց իրագործել: Նրա մեջ կուտակվում էր լուրջ, սակայն նրան պակասում էր գործնական բողոքի հասարակական հիմքը: Արուստանի ողբերգական վախճանը պատմական անհրաժեշտությամբ նախապատրաստեց մեծ տրիբուն Նալբանդյանի փայլուն գործունեությունը: Նալբանդյանը հանգեց այն եզրակացություններին, որոնց, պատմության բնութամով, Արուստանը չէր կարող հանդել:

Արուստանի մարդասեր միտքը չանդրադարձավ այն հակասականությանը, որ դրույթուն ուներ ցարական կառավարության և ռուս ժողովրդի ու Թուսաստանի այլ ժողովուրդների միջև, նրա սիրտը ցավում էր բազմաբախտ ժողովրդի ճորտական վիճակի մեջ գտնվելու առիթով, նա հատկապես շեշտում էր, որ ճորտը նույնպես մարդ է, որ նրա կրծքի տակ ևս մարդկային սիրտ է բաբախում: Մարդասիրական դժգոհություններով տոգորված նա ևս կարող էր ասել իր մասին՝ «Եվ իմ դաժան դարում երգել եմ ես ազատություն և զուրկ հանուն ընկածների»—այս էր նրա սահմանագիծը: Հայ ազգի կազմավորման արշալույսին մեր մեծ լուսավորիչը ոչ սոցիալական հիմք ուներ, ոչ էլ հոգեբանական նախադրյալներ առաջ քաշելու և իր ամբողջ հասակով գիտակցելու այն, որ հայ ժողովրդի լուսավորությունը, կուլտուրական զարգացումն անխղիճորեն շարկապված են ռուսական կայսրության ժողովուրդների, առաջին հերթին ռուս մեծ ժողովրդի կողմից ցարիզմի դեմ ուղղված պայքարի հետ, որի մեջ հայ ժողովուրդն իր մասնակցությունը պիտի ցուցաբերեր ձեռք-ձեռքի տված մյուս ժողովուրդների հետ:

Դարերի միջով անցնելով, տրորված ուրիշի ոտների տակ, մերթ էլ իր կորացած մեջքն ուղղելու հերոսական փորձեր կատարելով, իր հուսալի հա-

յացքը հառած ապագային՝ հայ ժողովուրդը ձգտում էր ձեռք բերել իր ազատութիւնը: Կանգնած լինելով հայ ժողովրդի պատմութեան դարագլխին, Արսլանը հնարավորութիւն ունեցավ միայն հիմնավորելու և արժեքավորելու քաղաքական արժեքն այն առաջին քայլերի, որոնցով հայ ժողովուրդն սկսեց պատմութեան կողմից իրեն առաջադրված այդ նպատակն իրագործելու երթը:

Մեծ լուսավորիչը միանգամայն ճիշտ ըմբռնեց և առաջինը մեր գրականութեան մեջ իր ամբողջ հասակով ծավալեց քաղաքական այն որոշիչ հարցը, որ ուստական տիրապետութիւնը պատմական մեծ բարեբախտութիւն էր պարսկական ծանր լծի տակ հալ ու մաշ լինող հայ ժողովրդի համար, որ մեր ժողովուրդը պետք է ապահովեր իր հետագա զարգացումը՝ ներառված Ռուսաստանի ժողովուրդների քաղաքական-հասարակական կյանքի շրջանակներին մեջ: Հայ ժողովրդի պատմական բախտի համար ոչ պակաս նշանակութիւն ունեցավ առաջին հիմնական հարցից բխող այն սկզբունքի կիրառումը, որ նա կարող էր իր ազգային կոլտուրայի շինարարութեանը ձեռնամուխ լինել՝ անմիջապէս կապակցված և ազդեցութիւն կրելով ուստական-մարդասիրութեամբ ու ազատազրական գաղափարներով սողորված մեծ կոլտուրայից:

Հայ ժողովուրդը հաստատ մնաց իր մեծ դավալի ավանդներին. իր պատմական կյանքի բարձր աստիճանի վրա նա դարգացրեց, կոնկրետացրեց այդ ավանդները՝ հասուն բովանդակութիւն հաղորդելով նրանց: Այն, ինչ չէր կարող կռահել Արսլանը, միս ու արյուն ստացավ մեր ժամանակներում: Հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց իր ազատութիւնը՝ պայքարելով մեր լայնածավալ երկրի ժողովուրդների, իր մեծ բարեկամ ոռուս մեծ ժողովրդի հետ միասին, ստանալով նրա եղբայրական օժանդակութիւնը:

Այժմ, երբ Սովետական մեծ երկրի բոլոր եղբայրական ժողովուրդները, ոռուս մեծ ժողովրդի ղեկավարութեամբ, մահու և կենաց կռիվ են մղում մարդակեր գազանի ոհմակների և նրա վասալների խաժամութի դեմ և իրենց հարվածներով արնաքամ անում նրանց, այժմ, երբ ժողովրդասպան թշնամուն ոչնչացնելու հոյակապ դրծին մասնակցելը սրբազան պարտականութիւն է սովետական բոլոր քաղաքացիների համար—հայ ժողովուրդն էլ ավելի մեծ սիրով պետք է հիշի իր անցյալի ամենապայծառ դիմքերից մեկին—բոցավառ հայրենասեր, ժողովուրդների եղբայրութեան քարոզիչ, մարդկայնութեան ու ազատութեան երգիչ Արսլանին: